

İslâm'da Boykotun Şer'î Temelleri ve Güncel Uygulama Alanları*

Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Isparta/Türkiye
muhammeddemirbas@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3022-8439>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 19.01.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Yayın Tarihi: 15.06.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Tarafsızlık: Dergi alan editör kurulunda yer alan yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf

Demirbaş, Muhammed Furkan Taha. "İslâm'da Boykotun Şer'î Temelleri ve Güncel Uygulama Alanları". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 8/1 (2025), 1-18. <https://doi.org/10.52637/kiid.1622966>

Öz

Tarih boyunca kimi zaman zulüm ve haksızlıklara karşı bir mücadele yöntemi, kimi zamansa bir baskı ve tehdit unsuru olarak kullanılan boykot, halen benzer saiklerle uygulanmaya devam etmektedir. Bir taraftan müslüman topluluklara yönelik saldırı ve eziyetlerin arttığı diğer taraftan da uluslararası ilişkilerin sınırlarının belirsizleştiği günümüz dünyasında boykotun meşruluğu, tartışılan ve ciddi bir biçimde ele alınması gereken meseleler arasındadır. Bu makale, boykotun İslâm'daki şer'î dayanaklarını, uygulanma biçimini ve modern dönemdeki hareket alanlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Toplumlar arasında barış ve savaş durumlarına göre değişen dinamiklerin anlaşılabilmesi ve uygulama ölçütlerinin net bir şekilde belirlenebilmesi için çalışmada öncelikle müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki münasebetler üzerinde durulmuştur. Sonrasında konuyla ilgili âyetler, hadisler ve uygulamalar merkeze alınarak boykotun İslâm'daki yeri incelenmiştir. Son olarak da İsrail'e fiilî veya fikrî olarak destek veren bazı şirketlere dair güncel veriler eşliğinde günümüz boykot hareketlerinin etkileri masaya yatırılmıştır. Ayrıca tarihi süreçte başarılı bulunmuş boykot organizasyonlarının öne çıkan özelliklerine vurgu yapılarak hâlihazırda yürütülen faaliyetlerin taşımasında fayda bulunan hususlara yer verilmiştir. Makalede ulaşılan veriler İslâm'ın gayrimüslimlerle ilişkilerde barış veya savaş durumlarına göre değişkenlik gösteren ilkeler tayin ettiğini ve fertleri daima müslüman toplumun menfaatini göz önünde bulundurmaya sevk ettiğini göstermektedir. Cihâd şuuru dâhilinde özellikle zulme uğrayan müslümanlara yardım edilmesi diğer topluluklar üzerine bir vecibe sayılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in (aleyhisselâm) boykotu fiilen gerçekleştirdiği ve uygulamayı kâfirler, müslümanlara eziyet veremeyecek hale gelene kadar sürdürdüğü tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak günümüzde faaliyetlerine devam eden boykot hareketlerinin hatırı sayılır bir biçimde etki göstermeye başladıkları anlaşılmıştır. Netice itibarıyla bireysel ve toplumsal yönleri bulunan boykotun, İslâm hukukunda meşrû bir tepki modeli olduğu ve günümüzde de etkili bir mücadele yöntemi olarak uygulanabileceği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İslâm Hukuku, Müslüman-Gayrimüslim İlişkileri, Boykot, Modern Boykot Uygulamaları.

* Bu makale İsrail'in 7 Ekim 2023'ten bu yana Gazze'de yerleşim yerlerine, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına ve camilere düzenlediği insanlık ve hukuk dışı olan vahşi, cani ve barbarca saldırılarda şehit düşen bebekler, çocuklar, anneler, öğrenciler, bilim insanları, sağlık çalışanları, gazeteciler, din adamları ve masum sivillerden oluşan din kardeşlerimize ithaf edilmiştir. Bir terör devleti olan İsrail bu makalenin yayımlandığı tarih itibarıyla iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve yurtlarından sürgün etmiş, 7 Ekim 2023'ten bu yana elli binden fazla insanı katletmiştir. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırı bir şekilde gerçekleştirdiği işgal ve saldırılar suç teşkil etmektedir. İsrail devleti, yöneticileri ve işbirlikçileri, işledikleri savaş ve soykırım suçlarından yargılanmalıdır.

The Shari‘ah Foundations and Contemporary Applications of Boycott in Islam*

Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ

Assist. Prof., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Isparta/Türkiye, muhammeddemirbas@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3022-8439>

Research Article

History

Received: 19.01.2025

Accepted: 05.05.2025

Published: 15.06.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Impartiality: The author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Muhammed Furkan Taha DEMİRBAŞ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Cite as

Demirbaş, Muhammed Furkan Taha. "The Shari‘ah Foundations and Contemporary Applications of Boycott in Islam". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 8/1 (2025), 1-18. <https://doi.org/10.52637/kiid.1622966>

Abstract

Throughout history, the boycott has at times been utilized as a means of resisting oppression and injustice, while at other times it has served as a tool of pressure and threat; today, it is still practiced for similar reasons. On the one hand, attacks and persecution targeting Muslim communities have intensified; on the other hand, the boundaries of international relations have become increasingly blurred. In this context, the legitimacy of boycott remains a subject of debate and warrants serious scrutiny. This article aims to examine the legal causes of boycott in Islam, along with its modes of implementation and its scope of operation in the modern era. To elucidate the varying dynamics of peace and war among different societies and to determine clear criteria for practical application, the study first addresses the relationships between Muslims and non-Muslims. Subsequently, it investigates the role of boycott in Islam by drawing upon relevant Qur’ānic verses, ḥadiths, and historical examples. Lastly, contemporary boycott movements are explored using up-to-date data on certain companies that provide either practical or ideological support to Israel. The article also highlights key features of historically successful boycott campaigns, proposing essential measures to enhance current activities. The findings indicate that Islam prescribes principles that vary depending on whether Muslims are at peace or at war with non-Muslims, yet consistently encourages individuals to prioritize the interests of the Muslim community. Within the framework of jihād consciousness, assisting oppressed Muslims is deemed to be an obligation for other groups. Moreover, it is established that the Prophet (peace be upon him) practically implemented boycotts and continued them until disbelievers were no longer capable of inflicting harm upon Muslims. In addition, current boycott movements seem to be exerting a significant impact. Consequently, the study concludes that boycott, encompassing both individual and communal dimensions, constitutes a legitimate response model in Islamic law and can still serve as an effective method of resistance in the contemporary world.

Keywords: Hadith, Islamic Law, Muslim-Non-Muslim Relations, Boycott, Modern Boycott Practices.

* This article is dedicated to our Muslim brothers and sisters—babies, children, mothers, students, scholars, healthcare workers, journalists, religious figures and innocent civilians—who were martyred in the savage, brutal, barbaric and lawless attacks launched by Israel since October 7, 2023, targeting residential areas, schools, hospitals, refugee camps and mosques in Gaza. As of the date of this publication, Israel—a terrorist state—has forcibly displaced more than two million Gazans from their homes and lands and has massacred over fifty thousand people since October 7, 2023. The occupation and assaults carried out by Israel in flagrant violation of international law and fundamental human rights and freedoms constitute crimes. The Israeli state, its leaders, and its collaborators must be prosecuted for the war crimes and acts of genocide they have committed.

Giriş

Boykot, toplumsal veya bireysel bir tepki olarak belirli kişi, grup ya da kuruluşlarla sosyal, ekonomik ya da siyasi ilişkileri kesmek şeklinde tanımlanabilir.¹ İngilizce bir tabir olan boykot, etimolojisi itibariyle herhangi bir asla dayanmayıp 1863 yılında İrlanda Toprak Savaşı esnasında Kuzeybatı İrlanda'da yaşamış bir emlak yöneticisi olan Charles Cunningham Boycott'un soyadından gelmektedir.² Tabii ki terimin yaklaşık yüz yıllık bir tarihinin olması, boykot tarzı uygulamaların da yalnızca bu süreçte gerçekleştiğini göstermemektedir. Zira İrlanda vakasından önceki zamanlarda da kişileri, toplulukları ve devletleri hedef alan iktisadi, toplumsal ve siyasi ilişki kesme tarzında uygulamalar vuku bulmuştur.³ Netice olarak tarih boyunca boykot toplumsal, ekonomik ve siyasi alanlarda fertlerin ve toplumların haksızlıklara ve zulümlere karşı başvurdukları etkili bir mücadele aracı olarak görülmüştür.⁴

Boykotun Arap toplumunda kabileler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek veya belirli bir topluluğa yaptırım uygulamak amacıyla başvuru bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem) İslâm'a alenen davete başladıktan sonra bu anlamda bir boykotun muhatabı olmuştur. Buna göre müşrikler Hâşimoğullarından Hz. Peygamber'i istemişlerdir. Hâşimoğulları onların isteklerini reddedince müşrik topluluğun liderleri bir araya gelerek Hz. Peygamber kendilerine teslim edilinceye kadar onlara baskı uygulamaya karar vermişlerdir. Müşrikler bu maksatla bir bildiri hazırlayıp sözlerinden caymayacaklarının bir göstergesi olarak kaleme aldıkları sahifeyi Kâbe'nin duvarına asmışlardır. Boykot sahifesi olarak da bilinen bildiride üzerinde anlaştıkları şu maddeler yer almaktaydı: "Hâşimoğullarının barış tekliflerini kabul etmemek, onlara merhamet göstermemek, onlardan kız alıp vermemek, mal alıp satmamak, onlarla konuşmamak, görüşmemek ve evlerine gitmemek".⁵ Müşrikler boykotu üç sene boyunca sürdürmüş, hatta maksatlarını aşarak Hâşimoğulları'na gıda maddelerinin ulaşmasına da mâni olmuşlardır.⁶

Söz konusu malumat hem Hz. Peygamber'in ve ilk müslümanların hem de yaşadıkları toplumun boykot uygulamalarına aşina olduklarını göstermektedir. Bunun hemen peşinden akla: "Hz. Peygamber gayrimüslimlere boykot uygulamış mıdır?" sorusu gelmektedir. Diğer taraftan günümüzde de gerek gündelik hayatta alınan sorular ve sosyal medyadaki tartışmalar gerekse ilmî çevrelerde müşahade edilen ihtilaflar boykotun şer'îliği meselesinin ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zikredilen probleme bir çözüm sunmak amacıyla kaleme alınan bu çalışmanın temel amacı âyet ve hadislerden hareketle boykotun meşrûyetini ortaya koymaktır. Araştırma, boykotun müslümanlar tarafından nasıl uygulandığını tespit ederek meselenin genel çerçevesini çizmeyi de hedeflemektedir. Ayrıca bu çalışmada tarihte başarılı sayılan ekonomik ve sosyal boykot uygulamalarının özelliklerini inceleyerek müslüman toplumların günümüzde yaşadıkları sorunlara karşı etkili çözümler ortaya koyan bir perspektif sunmak da amaçlanmaktadır.

Ülkemizde boykotun şer'îliği ve uygulanma biçimi konusunu doğrudan ele alan akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte boykotun farklı yönlerine değinen araştırmalar mevcuttur.⁷ Örneğin Ozat Shamshiyev "Consumer Boycotts and Jurisprudential Challenges Related to Identifying Their Legal Cause ('İllah)" başlıklı makalesinde müslümanları tüketici boykotlarına sevk eden sebepleri belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırmasında "müslüman onurunun ayaklar altına alınması", "dînî değerlere hakaret edilmesi", "müslümanlarla savaş hâlindeki düşmanlara destek verilmesi" ve "Müslümanların siyasi çıkarları ve genel maslahatı" olmak üzere dört illet tespit eden Shamshiyev, meselenin klasik fıkıh kitaplarından

¹ Gary Minda, *Boycott in America: How Imagination and Ideology Shape The Legal Mind* (Illinois: Southern Illinois University Press, 1999), 1.

² Minda, *Boycott in America*, 1. Tabirin tarihçesi şu şekildedir: Charles Cunningham Boycott, Mayo şehrinde Lord Erne isimli mülk sahibinin emri altında çalışan bir vekildir. İngiliz toprak sahiplerinin uzun yıllar boyunca kendilerine reva gördükleri yaşam koşullarından bunalan İrlandalı köylüler, tepkilerini ortaya koymak maksadıyla 1880 yılında ekinleri hasat etmeyi reddetmişlerdir. Boycott'un eşi kiracılara işe geri dönmeleri için yalvarmış, onlar da bunu yapmışlardır. Ancak kira günleri geldiğinde Boycott'un emriyle zabıtarlar tarafından kendilerine tahliye kağıtları tebliğ edilmiştir. Öfkelenen kiracılar, Boycott'un çalışanlarını (hizmetçilerini, şoförlerini ve çobanlarını) onu ve ailesini terk etmeye ikna ettikleri bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu anlaşmadan üç gün sonra köylülerden biri olduğu anlaşılan O'Malley tarafından "boykot" kelimesi bir fiil olarak kullanılmış ve terim haline gelmiştir. İronik bir biçimde Boycott, hakkında boykot tabirinin ilk kez kullanıldığı kişi olmuştur. Bilgi için bk. Monroe Friedman, *Consumer Boycotts: Effecting Change Through The Marketplace and The Media* (Londra: Routledge, 1999), 5-6.

³ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 58.

⁴ Friedman, *Consumer Boycotts*, 6-7; Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, ts.), 141.

⁵ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ (Mısır: Matbaatu Mustafa Elbâbî el-Halebî, 1955), 1/350-351; Mehmet Azimli, "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İstem* 7 (2006), 55-56.

⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/354; Azimli, "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar", 58.

⁷ 15.01.2025 itibarıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde boykotla ilgili 27 çalışma bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu tüketici davranışlarını konu edinen ve işletme alanında yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Gencal Şenyayla'nın müşrikler tarafından müslümanlara uygulanan boykot konusunda hazırladığı yüksek lisans tezi dışında, ilahiyat alanıyla ilgili olan araştırmaların boykot döneminde nâzil olan sûreleri inceledikleri tespit edilmiştir. Boykot konusunda yazılmış bulunan ve sayıca hayli fazla oldukları görülen akademik makaleler de ağırlıklı tüketici boykotlarını ve davranışlarını incelemektedir.

tespiti ile ilgili bir boşluğun söz konusu olduğunu belirtmiştir.⁸ Ülkemiz akademisyenlerinden Vasfi Abuzid “el-Mukâta’atu’l-Akâdemiyye li’l-Kiyâni’l-İsrâîlî: Ahkâmuha’l-Fıkhiyye ve Mekâsiduha’s-Şer’iyye” başlıklı makalesinde farklı boyutlarıyla akademik boykot konusunu işlemiştir. Yazar söz konusu araştırmasında akademik boykotun hedeflerini, hükmünü ve İsrail üzerinde oluşturduğu baskıları titiz ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir.⁹ Bu çalışma, konuyu klasik literatür bağlamında âyet ve hadislerle fakihlerin görüşleri etrafında ele alması ve günümüz boykot uygulamalarına bu çerçeveden ilkeler sunmayı amaçlaması bakımından özgünlük taşımaktadır.

Gencal Şenyayla ise 2008 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinde müşriklerin Hz. Peygamber’e (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve müslümanlara uyguladıkları boykotu incelemiştir.¹⁰ Bu araştırma, meselenin İslâmî yönünü incelemesi bakımından farklılaşmaktadır. Diğer taraftan akademisyenlerin katılımlarıyla boykot meselesinin farklı yönleriyle tartışıldığı paneller ve oturumlar düzenlenmiştir. Mesela 5 Ocak 2024 tarihinde İslam İktisadi Araştırma Merkezi (İKAM) tarafından düzenlenen “İslam İktisat Tarihinde Boykot ve Benzeri Uygulamalar” isimli çevrimiçi oturum ile 23 Ekim 2024 tarihinde Marmara Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü (MÜİSEF) tarafından Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde gerçekleştirilen “İnsanlığa Karşı Suçların Önlenmesinde Bir Tutum Olarak ‘Boykot’” isimli panel meselenin gündeme taşınması bakımından son derece önemlidir. Ayrıca İlim Kültür Eğitim Vakfı (İLKE) ile İslam İktisadi Araştırma Merkezi (İKAM) tarafından ortaklaşa hazırlanan ve 2025 yılında İstanbul’da neşredilen “Finansal, Toplumsal ve Fıkhi Boyutlarıyla Boykot” başlıklı araştırma raporu da meseleyi farklı yönleriyle ele alması açısından kıymetlidir.

Yurt dışında boykotun şer’iliği meselesini konu edinen bazı çalışmalar yayımlanmıştır.¹¹ Mesela Hâlid b. Abdillâh eş-Şimrânî *el-Mukâta’atu’l-İktisâdiyye: Hakikatuhâ ve Hukmuhâ* başlıklı araştırmasında ekonomik boykot uygulamalarının fıkhi temellerini incelemiştir. Yazar, çalışmasında ekonomik boykot (el-mukâta’atu’l-iktisâdiyye) tabirini ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra boykot-cihâd ilişkisini titizlikle incelemiş ve küllî kâideler, maslahatlar ve mekâsîd çerçevesinde boykotun teklifi hükümlerini tespit etmeyi amaçlamıştır.¹² Abdurrahmân el-Humeydî tarafından hazırlanan “*el-Mukâta’atu’l-İktisâdiyye Mâhiyyetuhâ - Hukmuhâ - Akvâlu’l-‘Ulemâ’ fihâ*” da benzer hususlara odaklanmaktadır. Araştırmacı bu çalışmasında Şimrânî’nin değindiği hususlara ek olarak bazı yakın dönem âlimlerinin boykot konusundaki fetvalarına yer vermiştir.¹³ Âbid b. Abdillâh es-Sa’dûn’un “*el-Mukâta’atu’l-İktisâdiyye Te’sîluha’s-Şer’î Vâkı’uha’l-Me’mûl bihâ*” isimli eseri de ekonomik boykot hakkındadır. Çalışmanın ayırıcı yönü İslâm’da iktisadi unsurların önemi ve ticaret ahlaki gibi konulara da yer vermesidir. Sa’dûn ayrıca yakın tarihte Arap devletleri ve toplumlarının boykot hareketlerini de incelemiş ve boykotların stratejik hedeflerine dair değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁴ Boykotun şer’iliği hususunda Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışma, meseleyi ağırlıklı olarak Hanefî âlimlerin görüşleri çerçevesinde değerlendirmesi ve farklı deliller ortaya koyması bakımından bahsi geçen araştırmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca güncel verilerden ve tarihimizde başarıya ulaşmış boykot faaliyetlerinden hareketle bir çözüm önerisi sunması, bu makalenin özgün yönünü teşkil etmektedir.

Hadis, tefsir ve fıkıh kitaplarından alınan verilerin nitel bir yaklaşımla analiz edileceği bu makalede öncelikle müslümanların gayrimüslimlerle barış ve savaş durumlarındaki ilişkileri incelenecek, ardından boykotun meşrûluğu meselesi değerlendirilecektir. Son olarak günümüz hareketlerinin etkileri ile boykotun başarıya ulaşmasında faydalı olabilecek unsurlara kısaca temas edilecektir.

1. Müslümanlarla Gayrimüslimlerin İlişkileri

İslâm, müslümanların farklı din mensupları veya müşriklerle ilişkilerde adaleti ve ahlâki sorumluluğu ön planda tutan bir anlayış telkin etmektedir. Hem Kur’ân-ı Kerîm’de hem de hadîs-i şerîflerde

⁸ Ozat Shamshiyev, “Consumer Boycotts and Jurisprudential Challenges Related to Identifying Their Legal Cause (‘Illah)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61 (2024), 179.

⁹ Vasfi Abuzid, “el-Mukâta’atu’l-Akâdemiyye li’l-Kiyâni’l-İsrâîlî: Ahkâmuha’l-Fıkhiyye ve Mekâsiduha’s-Şer’iyye”, *Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi* 24/2 (2024), 129-139.

¹⁰ bk. Gencal Şenyayla, *Müşriklerin Hz. Peygamber ve Müslümanları Boykota Tabi Tutmaları* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

¹¹ Örnek olarak bk. Abdullah Adnân Abdullah el-Kattân, *Ahkâmu’l-Mukâta’ati’l-İktisâdiyye fi’l-Fıkhi’l-İslâmî* (İrbid: Külliyyetu’s-Şer’iyye ve’d-Dirâsâti’l-İslâmîyye fi Câmî’ati’l-Yermûk, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Emîn Muîn es-Seyyid, “Eseru’l-Mukâta’ati’l-‘Arabiyye alâ Ticârati İsrâîl el-Hâriciyye”, *Mecelletu Ma’hedi’l-‘Ulûmi’l-İktisâdiyye (Câmî’atu’l-Cezâir)* 5 (1995), 113-118; Ahmed Haccâc, “el-Mukâta’atu’l-İktisâdiyye li’l-Bedâ’î Beyne’l-Hitâbi’d-Dînî ve’l-İşhârî’t-Telefiyyûnî”, *Mecelletu’d-Dirâsâti’l-Kânûniyye ve’s-Siyâsiyye* 9/2 (2023), 233-257; Süleyman b. Safiyye, “Nazra Şer’iyye fi’l-Mukâta’ati’l-İktisâdiyye li Nusrati Hayri’l-Berîyye”, *Mecelletu’s-Şihâb* 9/2 (2023), 253-264; Abdulkâdir en-Nevî, “Nazariyyât mâ Ba’del-Hadâse ve ‘Avdetu’l-Fâili’l-İctimâ’î (el-Mukâta’atu’l-İktisâdiyye Enmûzecen)”, *Dirâsât Târihiyye (Cezâir)* 11/1 (2023), 516-531.

¹² Hâlid b. Abdillâh eş-Şimrânî, *el-Mukâta’atu’l-iktisâdiyye hakikatuhâ ve hukmuhâ* (Riyad: Dâru İbn el-Cevzî, 1426), 7-9.

¹³ Abdurrahmân el-Humeydî eş-Şâmî, *el-Mukâta’atu’l-iktisâdiyye mâhiyyetuhâ - hukmuhâ - akvâlu’l-‘ulemâ’ fihâ*, nşr. Rabitatu Ulemâ ve Duâtı Suriye, ts., 52-60.

¹⁴ Âbid b. Abdillâh Sa’dûn, *el-Mukâta’atu’l-iktisâdiyye te’sîluha’s-Şer’î vâkı’uha’l-Me’mûl bihâ* (Riyad: Dâru’t-Tâbiîn, 1429), 187-199.

müslümanların gayrimüslimlerle nasıl bir ilişki geliştirmeleri gerektiği konusuna rehberlik eden birçok delil bulunmaktadır. Bu bağlamda müslümanların sosyal, ticari ve kültürel temaslarda bağlı kaldıkları ana ilke, adalet ve hukuku gözetmek olmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla adalet ve hukukun temini, savaş veya barış durumlarında farklı uygulamalarla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu başlık altında İslâm'ın gayrimüslimlerle barış veya savaş ortamlarında tatbik edilmek üzere belirlediği ilkeler ele alınacak ve boykotun bu tür durumlarda uygulanabilirliği incelenecektir.

1.1. Barış Durumundaki İlişkiler

el-Mümtehin sûresinin sekizinci ve dokuzuncu âyetleri müslümanlarla kâfirlerin veya müşriklerin ilişkilerini belirleyen bir çerçeve sunmaktadır.¹⁵ İlgili sûrenin: "Allah sizinle dininiz hususunda harbe girmemiş, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış olanlara iyilik ve adaletle muamele etmenizden sizi menetmez. Çünkü Allah adaletli davrananları sever."¹⁶ meâlindeki sekizinci âyeti, birçok âlim tarafından barış durumunda yapılacak muameleler için esas kabul edilmiştir. Nitekim zikredilen âyetin sebeb-i nüzûlü olarak iki hâdis rivâyet edilmiştir:

Bunlardan ilkinde göre Esmâ bnt. Ebî Bekr'in (radiyallâhu anhumâ) (ö. 73/692) müşrik olan annesi Kuteyle,¹⁷ Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra beraberinde getirdiği bazı hediyelerle onu ziyarete gelmiştir. Hz. Esmâ Hz. Peygamber'den (sallallâhu aleyhi ve sellem) izin almadan onu evine almayacağını ve getirdiği hediyeleri kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Meseleyi Hz. Peygamber'e arz ettikten sonra âyet nâzil olmuş ve kendisine müsaade edilmiştir.¹⁸

Âyetin nüzûl sebebi olarak nakledilen ikinci hâdis ise müslümanlarla Huzâa ve Hâris b. Abdilmenâfoğulları ile yapılan antlaşmalardır. İbn Abbâs'ın (radiyallâhu anhumâ) (ö. 68/687-688) rivâyetine göre söz konusu kabileler müslümanlarla savaş yapmamak ve savaşan hiç kimseye yardım etmemek üzere antlaşmışlardı. Bu çerçevede Allah'ın onlara iyi davranılabileceği hususunda bir ruhsat olarak bu âyeti nâzil kıldığı ifade edilmiştir.¹⁹

Zikredilen âyet birçok müfessire göre savaş ve yurttan çıkarma gibi fiilleri gerçekleştirmedikleri müddetçe müslüman olmayanların iyiliklerine iyilikle mukabele edilebileceğine, akrabalık bağı bulunan gayrimüslimlere belli çerçevede sıla-i rahimde bulunulabileceğine ve müslümanlarla antlaşma yapan topluluklara antlaşma süresi boyunca iyilik yapılabileceğine delil teşkil etmektedir.²⁰ Âyetin son kısmında zikredilen "adaletli davranmak" meâlindeki ifade ise söz konusu vasıfları taşıyan gayrimüslimlerle bağları külliyen koparmamak, fakat onlara aşırı bir yakınlık da göstermemek gerektiği şeklinde tefsir edilmiştir.²¹ Bazı âlimler âyetteki hükmü müslümanların kendilerine düşmanlık etmeyenlerle iyi ilişkiler kurmaları hususunda bir "ruhsat" olarak değerlendirmişlerdir.²² Bu değerlendirmelerin temelinde müslümanları gayrimüslimlerle sevgi ve muhabbet temelli ilişkiler kurmaktan meneden nasların etkili olduğu söylenebilir.²³

¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) söz konusu âyet-i kerîmelerin İslâm dininin milletlerarası hukuk ve münasebetlerinin esasını tayin eden önemli düsturlar ihtiva ettiklerini ve bu bakımdan ayrı bir öneme sahip olduklarını ifade etmiştir. bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 5/564.

¹⁶ el-Mümtehin 60/8.

¹⁷ Kuteyle bt. Abdiluzza, Hz. Ebû Bekr'in (radiyallâhu anh) (ö. 13/634) Câhiliyye döneminde boşadığı hanımıdır. Bilgi için bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâveridî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 5/519-520.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1964), 18/59; Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fi me'ânî't-Tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 4/281; Celâlüddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/130-131. Konu hakkında hadis kaynaklarında verilen bilgiler için bk. Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (Dimaşk: Dâru Tûkî'n-Necât, 1422/2001), "Edeb", 7; Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî el-Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, ts.), 13/172-173.

¹⁹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1420), 5/71.

²⁰ Mâveridî, *Nüket*, 5/519; Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1420), 29/521; Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî İzzeddin b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 3/309; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/59.

²¹ İzzeddin b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/309.

²² Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 5/71; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 29/520; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/59; Hâzin, *Lubâb*, 4/281.

²³ Mesela konuyu etrafıca ele alan âlimlerden biri olan Aynî (ö. 855/1451) el-Mücâdele sûresinin yirmi ikinci ("Allah'a ve âhiret gününe inanan bir milletin -babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa Allah ve Rasûlü'ne düşman olanlarla dostluk ettiklerini görmezsiniz...") ve el-Mümtehin sûresinin ilk âyetini (Ey îmân edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr ettikleri, Rabb'iniz Allah'a inandığınızdan dolayı Rasûlü ve sizi (yurdunuzdan sürüp) çıkardıkları halde siz onlara sevgi ulaştırıyorsunuz. Eğer benim yolumda savaşmak ve benim rızamı kazanmak için çıktınızsa içinde onlara sevgi mi gizliyorsunuz? Oysa ben sizin gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilirim. Sizden kim bunu yaparsa doğru yoldan sapmış olur.) kâfirlerle ünsiyet kurmanın yasak oluşuna delil göstermiştir. bk. Aynî,

Müslüman olanlarla olmayanlar arasında barış durumunda geliştirilebilecek sosyal ilişkilerin sınırlarını belirleyen bu hususların, ticari ilişkilerde kısmen geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Zira harbîlerle ticaret yapılması, müslümanlara fayda sağlayacağı düşüncesiyle yine ruhsat olarak câiz görülmüştür. Mesela Hanefî mezhebinin imamlarından Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), müslüman bir tüccarın ehl-i harb olan bir memlekete yiyecek ve giyecek gibi çeşitli mallar götürüp satmasında bir beis olmadığını ifade etmiştir. Çünkü müslüman tüccar oraya İslâm beldelerinde bulunan ürünleri götürüp sattıktan sonra, geriye müslümanların ihtiyaç duyduğu mallarla dönecektir.²⁴ İşte söz konusu ticaretin müslümanlara fayda sağlayan bu yönü, ona ruhsat verilmesine sebep teşkil etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem) müşrik bir adamdan koyun satın alması ve otuz sâ' arpa karşılığında demir zırhını bir yahudiye rehin bırakması gayrimüslimlerle ticaretin câiz olduğuna delil sayılmıştır.²⁵

Şeybânî, ticaretin gayrimüslimlere de fayda sağladığına dikkat çekmiş ve: "Müslüman tüccarların onlarla ticari ilişkiler kurmamaları bana göre daha sevimlidir. Çünkü müslümanların onlara kuvvet kazandırabilecek vesilelerden sakınmaları gerekir." şeklindeki sözleriyle ticaretin ancak müslümanlara fayda sağladığında yapılması gerektiğine işaret etmiştir.²⁶ İmam Mâlik'in (ö. 179/795) de bu meselede benzer bir düşünceye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun müslüman bir tüccarın müşrik diyarında ticaret yapmasını şiddetle kerîh gördüğü nakledilmiştir. İmam Mâlik'e göre de müslümanların kendi aleyhlerine kullanılabilecek ve kâfirlere kuvvet kazandıracak her şeyden kaçınmaları gerekir.²⁷

Kâfirlere savaş gücü sağlayacak malların satılması ise yukarıda zikredilen saiklerle câiz görülmemiştir.²⁸ Bu tür mallar; harp aletleri ve silahların yanı sıra binek olarak kullanılan veya yük taşıyan at, katır, eşek ve deve gibi hayvanlar, silah yapımında kullanılan demir gibi madenler ve doğrudan savaşa katılma potansiyelleri bulunan köleler ile esirler şeklinde tarif edilmiştir.²⁹ Kâfirlere satılması yasak olan maddeler ile ilgili olarak savaş veya barış durumlarına göre bir ayırım yapılmamıştır. Nevevî (ö. 676/1277) ile bazı âlimler, zikri geçen malların harbîlere satılmasının haram olduğu hususunda icmâ' edildiğini belirtmişlerdir.³⁰ Ayrıca İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) ve Atâ' b. Ebî Rebâh'tan (ö. 114/732) nakledilen malumata göre meselenin illetleri, kâfirlerin müslümanlara karşı güç kazanmasının önüne geçmek, fitneyi defetmek ve onların güçlerini kırmaktır.³¹

Âlimler Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerle muamelelerini de müslümanların diğer toplumlarla sosyal ve ticari ilişkilerini belirlemede ölçü kabul etmişlerdir. Meseleye esas teşkil eden birçok hâdise bulunmaktadır. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in, kendisine zaman zaman hizmet eden yahudi bir çocuğa hasta ziyareti gerçekleştirmesidir. Buhârî (ö. 256/870) ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) tahrîc ettiği rivâyete göre Hz. Peygamber, çocuğun ziyaretine gittiğinde başı hizasına oturmuş ve ona İslâm'ı telkin etmiştir. Bunun üzerine çocuk babasına bakmıştır. Babası çocuğa İslâm'ı kabul etmesini söylemiş, çocuk da îmân

'Umdetu'l-kârî, 13/173. Ayrıca: "Kâfirlerin ışıklarıyla aydınlanmayın." ve "Ben, evinin ışığı bir müşriğin evinden ayırt edilmeyen (şeklen ve fikren onlara benzeyen) müslümandan beriyim." meâlindeki hadisler de bir müslümanın gayrimüslimlere benzemesinin ve onlarla dostluk kurmayı tercih etmesinin meşrû olmadığına delil sayılmıştır. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Ebû Bekr Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 4/182; Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî şerhu Câmîi't-Tirmizî* (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/190. İlk hadis için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horâsânî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 10/216. İkinci hadis için bk. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannefi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/348.

²⁴ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, 4/182.

²⁵ Rivâyetler için bk. Buhârî, "Buyû", 99; "Megâzî", 89. Konu hakkında değerlendirmeler için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392), 11/40; Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî Aliyyu'l-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, thk. Cemâl İtânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1437/2015), 6/93-94.

²⁶ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, 4/182.

²⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/294.

²⁸ Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Bâbertî, *el-Înâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/460; Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000), 7/119-120; Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/460-461; Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî Aliyyu'l-Kârî, *Fethu bâbî'l-inâye fî şerhi Kitâbi'n-Nukâye fî'l-fikhi'l-Hanefî*, thk. Ahmed Ferîd el-Mizyedî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/329; Aliyyu'l-Kârî, *Mirkât*, 6/93; Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *el-Feydu'l-cârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî* (Dimaşk: Dâru'l-Kemâlî'l-Muttahide, 1439), 4/92-93.

²⁹ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, 4/284.

³⁰ Zikredilen mallara ek olarak kâfirlere mushaf veya müslüman köle satılması da câiz sayılmamıştır. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/354; Nevevî, *el-Minhâc*, 11/40; Ebû Muhammed Şerefuddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 7/2165; Aynî, *Binâye*, 7/120.

³¹ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, 4/182-183.

etmiştir.³² Münzirî (ö. 656/1258) ve Kirmânî (ö. 786/1384) bu hadîse göre İslâm'ı kabul edeceği düşünülen müşriklere hasta ziyaretine gidilebileceğini ifade etmişlerdir. Ancak hastanın müslüman olmayacağı düşünüüyorsa ziyaret edilmez.³³ Şeybânî'ye göre buradaki ölçü gayrimüslimlerin kalplerini İslâm'a ısındırmaktır. Bu da neticesi itibarıyla müslümanlara kuvvet kazandırmaya mütealliktir.³⁴

Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) müslüman olmayan şahıslardan gelen hediyelere yönelik tavırları da bu minvalde ele alınmıştır. Serahsî'nin (ö. 483/1090) verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber, evveleminde müşriklerden ve kâfirlerden gelen bazı hediyeleri kabul etmiştir. Ancak sonraki süreçte onlar haddi aştuklarında hediyelerini reddetmiş ve: "Bana müşriklerden gelen hediyeleri kabul etmem yasaklandı." buyurmuştur.³⁵ Serahsî'ye göre hediye kabul etmekte "ülfet", yani muhatabın kalbini İslâm'a ısındırmak vardır. Hediye reddinde ise azim, güç ve adâvet göstergesi bulunmaktadır. Hz. Peygamber bu doğrultuda İslâm'a ısındırmak istediği zevâtın hediyelerini kabul etmiş, fakat müslümanlar aleyhine haddi aşan kimselerden gelenleri reddetmiştir. Ayrıca hediyesi reddedilen bazı kimselerin nedamet getirip müslüman oldukları da kaydedilmiştir.³⁶

Son olarak Hz. Peygamber'in müslüman olmayan topluluklar hakkında yaptığı umumi duaların da onların durumlarına göre değişiklik gösterdiği nakledilmiştir. Nitekim Bedruddîn el-Aynî (ö. 855/1451), Hz. Peygamber'in şerhlerinden emin olduğu vakitlerde kâfirlerin hidayet bulmaları için dua ettiğini belirtmiştir. Ancak kâfirler kuvvet kazanıp müslümanlara eziyet vermeye başladıklarında ise güçlerini kırmak için onlara beddua etmiştir.³⁷ Zikredilen bilgiler İslâm'ın barış durumunda dahi sosyal ve ticari ilişkilerde müslüman toplumunun menfaatini esas alan, muhatapların durumlarına göre ülfet-soğukluk dengesi kuran, kâfirlere karşı tedbiri elden bırakmayan ve onların müslümanlar aleyhine kuvvet kazanmasına mâni olmaya çalışan bir yaklaşım telkin ettiğini ortaya koymaktadır.

1.2. Savaş Durumundaki İlişkiler

Önceki başlıkta da ifade edildiği üzere el-Mümtehine sûresinin dokuzuncu âyet-i kerîmesi savaş durumunda müslümanların gayrimüslimlere göstermeleri gereken tavrı belirlemektedir. İlgili âyetin meâli şu şekildedir: "Allah sizi ancak sizinle dininiz dolayısıyla savaş yapan, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanıza destek verenlerle dostluk etmekten meneder. Kim onları dost edinirse işte bunlar zalimlerin ta kendileridir."³⁸ Beydâvî'ye (ö. 685/1286) göre âyette zikredilen üç şartı taşıyan muhataplar hususi olarak Mekke müşrikleridir. Zira onlardan bir kısmı müslümanları Mekke'den çıkarmakta doğrudan rol oynamış, diğer bir kısmı ise onlara yardımcı olmuşlardır.³⁹ Elmalılı Hamdi Yazır âyette zikredilen üç sınıfla müspet münasebetlerin, dostluk ve sevgi temelli ilişkilerin kesilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca âyetin son kısmında, ilgili vasıfları taşıyan kimseleri dost edinenlerin zalim olarak nitelendirilmesi de dikkat çekicidir.⁴⁰ Elmalılı'ya göre bu kimseler düşmanlık (adâvet) yerine sevgi veya dostluğu (meveddeti) koyarak adaletin hakkına tecavüz etmişler ve netice itibarıyla kendilerine de zulmetmişlerdir.⁴¹

Yukarıdaki bilgilerden müslümanların savaş durumunda harbîlerle, yardımcılarıyla ve onlarla dostluk kuranlarla bağları kesmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Öte yandan: "(Ey Mü'minler) sizler gerek hafif gerek ağırlıklı olarak seferber olun. Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihâd edin. Eğer bilerseniz bu, sizin için çok hayırlıdır."⁴² "... (Bununla beraber) müşrikler nasıl sizinle topyekûn harp ederlerse siz de onlarla topyekûn harp edin ..." ⁴³ ve "... O halde kim size saldırırsa size saldırdığı gibi siz de ona saldırın ..." ⁴⁴

³² Buhârî, "Cenâiz", 79; Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Cenâiz", 5.

³³ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1401/1981), 20/188; Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânuvî el-Azîmâbâdî, *'Avnu'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 8/249.

³⁴ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*, 4/76.

³⁵ Rivâyet için bk. Ebû Dâvûd, "Harâc, Fey' ve'l-İmâra", 35.

³⁶ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*, 1/70; 4/76.

³⁷ Aynî, *'Umdetu'l-kârî*, 14/207.

³⁸ el-Mümtehine 60/9.

³⁹ Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'asî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418), 5/206.

⁴⁰ Süfyan es-Sevrî'ye (ö. 161/778) atfedilen bir kıssa, âyetin ulemâ tarafından nasıl anlaşıldığına ışık tutmaktadır. İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) nakline göre bir terzi Süfyan es-Sevrî'ye: "Ben sultanın elbiselerini dikiyorum. Sana göre ben zulme yardımcı olanlardan mıyım?" diye sormuştur. Süfyan es-Sevrî ise: "Hayır, zulme yardımcı olanlar sana iğne-iplik satanlardır. Sen zâlimin ta kendisisin." şeklinde cevap vermiştir. Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1987), 2/202.

⁴¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/564.

⁴² et-Tevbe 9/41.

⁴³ et-Tevbe 9/36.

⁴⁴ el-Bakara 2/194.

meâlindeki âyetler müslümanların kendilerine yapılan saldırı ve zulümlere karşılık vermeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.⁴⁵

Kurtubî (ö. 671/1273) zikredilen âyetler doğrultusunda cihâdın bütün müslümanlara farz-ı kifâye olarak değerlendirildiğini belirtmiştir.⁴⁶ Bu bakımdan müslümanlarla gayrimüslimler arasında savaş durumundaki ilişkiler cihâd kapsamında ele alınmıştır. Cihâd tabiri genellikle kâfirlerle yapılan askerî mücadelelere itlak olursa da esas itibarıyla daha geniş bir mânâyâ sahiptir. Mesela Aliyyu'l-Kârî (ö. 1014/1605) cihâdın fiilî mücadele yanında malî, fikrî ve toplumsal boyutlarının da bulunduğuna işaret etmiştir. Ona göre müslümanlara yapılan malî yardımlar, sahih ve sağlam dînî bilgilerin neşredilmesi ve îmân edenleri artırmak için gerçekleştirilen fiiller de cihâda dahildir.⁴⁷ Dolayısıyla cihâdın İslâm ve müslümanlar adına yapılan her türlü çalışmayı ihtiva ettiği söylenebilir.

Savaş hukuku ve cihâdla ilgili hüküm ve kurallar Hanefî fıkıh kitaplarında “Kitâbu’s-Siyer” veya “Kitâbu’l-Cihâd” başlıkları altında işlenmiştir.⁴⁸ Günümüz savaş hukuku kurallarında söz konusu olduğu gibi İslâm’ın savaş hukukuna dair hükümlerinin de farklılaştığı bilinmektedir. Bu çerçevede ihtiyaç duyulan durumlarda kuvvetli tedbirler alınmasına müsaade edilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber’in (sallallâhu aleyhi ve sellem) Tâif Seferi’nde mancınık kullanmasından hareketle kale ve şehir kuşatmalarında bu tür savaş aletlerinden faydalanılabileceği ifade edilmiştir.⁴⁹ Yine Hz. Peygamber’in Usâme b. Zeyd’i (radiyallâhu anhumâ) (ö. 54/674) Übnâ adlı köye gönderirken: “(Beldeye) sabah baskını yap ve (ekinleri, bitkileri ve/ya evleri) yak.” şeklinde emir vermesinden, savaşta beldeleri ateşle tahrip etmenin ve ateşli toplar kullanmanın câiz olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰

Hicrî dördüncü yılda Hz. Peygamber’in Benî Nadîr’in yaşadığı Büveyre mevkiini kuşatması esnasında onlara ait hurma ağaçlarını yaktırması da kâfirlerin savaşa devam etmesini sağlayacak ekonomik ve lojistik unsurların imha edilmesinin cevâzına delil gösterilmiştir.⁵¹ Buhârî’nin tahrîc ettiği rivâyete göre bu hâdisenin üzerine: “Hurma ağaçlarından her neyi kestiniz yahut (kesmeyip) kökleri üzerine dikili bıraktınızsa (hep) Allah’ın izniyledir. Ve (bu izin de) o fasıkları rüsvâ etmesi için (verilmiş)dir.”⁵² meâlindeki âyet nâzil olmuştur.⁵³ Birçok müfessir âyetle zikredilen “Allah’ın izniyle” ifadesini “Allah’ın emriyle” şeklinde açıklamışlardır.⁵⁴ Serahsî, yapılan fiilin Allah’ın rızası dâhilinde gerçekleştiğini belirtmiş ve kesilen ağaçların Benî Nadîr’in en değerli kaynakları sayıldığına dikkat çekmiştir.⁵⁵ Dolayısıyla hurmalıkların yakılmasının yahudilerin yiyecek tedariklerini kesmeye yönelik bir hamleden ziyade ekonomilerine vurulan ağır bir darbe olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Konuyla ilgili rivâyetleri değerlendiren Osman b. Ali ez-Zeylaî (ö. 743/1343), bahsi geçen uygulamaların tamamında kâfirlerin güçlerini kırmak, dirliklerini bozmak, onları rezil etmek ve hiddetlendirmek gibi neticelerin gerçekleştiğini ve savaş durumunda bunların meşrû sayıldığını ifade etmiştir.⁵⁶ Aynî de savaşta kâfirleri zayıflatmak, onlara zarar verecek ve müslümanların zafere ulaşmasını kolaylaştıracak fiillerin tamamının câiz olduğunu belirtmiştir. Aynî, Kûfeli âlimlere ek olarak Süfyân es-Sevrî, Mâlik, İbnü’l-Kâsım (ö. 191/806), Şâfiî (ö. 204/820), İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) bu görüşü savunduklarını nakletmiştir.⁵⁷ Ayrıca İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) kâfirlerin mallarına el koymak ve hammaddelerini azaltmak gibi eylemlerin cihâda dahil olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸ Diğer taraftan hicretin ilk iki yılında yoğun bir biçimde sevk edilen seriyyelerle müşriklerin ticari faaliyetlerinin engellenmesinin, böylece onları iktisadi olarak zayıflığa düşürmenin amaçlandığı da

⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 5/292-293; 16/43-44; Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/354-355; 8/134-136.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’*, 8/136.

⁴⁷ Aliyyu’l-Kârî, *Mirkât*, 7/319.

⁴⁸ Bahsi geçen tasnif biçimlerine dair örnekler için bk. İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 5/343; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilâzîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *Reddu’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr şerhu Tenviri’l-ebâr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 6/193.

⁴⁹ Rivâyet için bk. Süleyman b. el-Eş’as b. İshak b. Beşîr es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408), 248. Bu meseleyle ilgili görüşler için ayrıca bk. Serahsî, *Şerhu’s-Siyer’l-kebîr*, 4/221-222; İbn Âbidîn, *Reddu’l-muhtâr*, 6/209.

⁵⁰ Rivâyet için bk. Ebû Dâvûd, “Kitâbu’l-Cihâd”, 89. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Serahsî, *Şerhu’s-Siyer’l-kebîr*, 4/221-222; Nevevî, *el-Mecmû’*, 15/203; Aclûnî, *el-Feydu’l-cârî*, 5/355-356; İbn Âbidîn, *Reddu’l-muhtâr*, 6/209-210.

⁵¹ Rivâyet için bk. Buhârî, “Meğâzî”, 14. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i fî tertîbi’s-Şerâ’i’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1406/1986), 7/100; Aynî, *‘Umdetu’l-kârî*, 14/270.

⁵² el-Haşr 59/5.

⁵³ bk. Buhârî, “Meğâzî”, 14.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 29/505; Kurtubî, *el-Câmi’*, 18/10; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, 5/199; Hâzin, *Lubâb*, 4/268.

⁵⁵ Serahsî, *Şerhu’s-Siyer’l-kebîr*, 1/39-41. Benzer görüşler için ayrıca bk. Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhîrî eş-Şirbînî, *es-Sirâcu’l-münîr fî’l-âneti’ alâ ma’rifeti ba’dı me’ânî kelâmi Rabbina’l-Hakîmi’l-Habîr* (Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285), 4/241.

⁵⁶ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylaî, *Tebyînu’l-hakâik şerhu Kenzi’d-Dekâik* (Kahire: Matbaatu’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313), 3/244.

⁵⁷ Aynî, *‘Umdetu’l-kârî*, 14/270.

⁵⁸ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 5/458.

ifade edilmiştir. Mesela Hz. Hamza b. Abdilmuttalib (ö. 3/625) kumandasındaki İs Seriyyesi, Ubeyde b. Hâris (ö. 2/624) komutasındaki Râbiğ Seriyyesi ve Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) (radiyallâhu anhum) yönetimindeki Harrâr Seriyyesi bunların başlıcaları olarak değerlendirilmiştir.⁵⁹

Zikredilen bilgiler savaş durumunda kâfirlerin ekonomik varlık ve kaynaklarını akamete uğratmanın meşrû ve son derece gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun aksine harbîlere ekonomik anlamda güç kazandıracak fiillerin meşrû sayılmadığı ise bedîhiyyât kabilindendir. Ancak yine de meseleye dair bir örnek vermek gerekirse Şeybânî, barış halinde ehl-i harbe satılmasına ruhsat verilen maddelerin savaşta kâfirlere menfaat sağlaması söz konusuysa satılamayacağını söylemiştir. Ona göre müslümanlar bir kaleyi kuşattıkları zaman, tüccarların kalede bulunanlara yiyecek ve içecek gibi onlara kuvvet kazandıracak maddeler satmaları helâl değildir. Zira ordu zaten muhasara altındakilerin yiyecek ve içeceklerinin tükenip kaleyi teslim etmelerini amaçlamaktadır. Halbuki tüccarlar onlara bu tür maddeleri sattıklarında, onlar direniş gücü elde ederler. Böyle bir şey ise hiçbir müslümana helal değildir. Hatta Şeybânî çarpıcı bir şekilde müslüman devlet başkanının, helal olmayan bir iş işlemelerinden dolayı bu tür faaliyetlere girişenleri cezaya çarptırabileceğini ifade etmiştir.⁶⁰

Savaş durumunda müslüman toplulukların birbirleriyle olan ilişkisi hakkındaki hükümler bu konunun mütemmim cüzünü teşkil etmektedir. Yukarıda da zikredildiği üzere cihâd bütün müslümanlara farz-ı kifâye olarak sabit kılındığı halde kâfirlerle savaşa giren bir belde ahalisi hakkında farz-ı ayn sayılmıştır. Haskefi (ö. 1088/1677) cihâdın farz-ı kifâye olmasının çeşitli vehimlere sebebiyet verebileceğine işaret etmiş ve: “Mesela Rum ahalisinin kâfirlerle savaşmasının, Hindistan ehlinin cihâdın farziyetini düşürdüğü zannedilmesin. Bilakis bütün toplulukların kifayet sınırına ulaşıncaya dek yakınlarındaki düşmanla mücadele etmeleri gerekir.” demiştir. Aynı şekilde İbn Âbidîn'e (ö. 1252/1836) göre müslüman bir topluluk kâfirler tarafından saldırıya uğrar ve düşmanları karşısında zayıf kalırlarsa sırasıyla onlara en yakın olan toplulukların destek vermeleri gerekir. Bunun yanında fiilî mücadeleye iştirak etseler de etmeseler de diğer toplulukların, savaşan müslümanlara silah, binek ve mal tedarik etmeleri gerekli görülmüştür. Zikredilen maddelerin sağlanması cihâda ehil olan bütün müslümanlara farz sayılmıştır. Bu durumun saldırıya uğrayan müslümanların, düşmanlarıyla mücadele edebilecek kuvvete erişmelerine kadar süreceği ifade edilmiştir.⁶¹

Verilen bilgiler, İslâm hukukunda meselenin boyutlarını ve ele alınış biçimindeki sistematikliği ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Her iki başlık altında nakledilen delillerin aynı ilkeler etrafında değerlendirilmesi, bu durumun en bariz göstergesidir. Bu çerçevede öncelikle İslâm'ın gerek barış gerekse savaş durumunda müslümanları kuvvetlendirmeyi esas aldığı ve kâfirlere kuvvet kazandırmaktan sakındığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak savaşta iktisadi unsurların da bir güç olarak tanındığı ve kâfirlerin ekonomilerine vurulan darbelerin ilâhî takrire konu olduğu unutulmamalıdır. Özellikle bu husus savaş veya istila gibi durumlarda kâfir toplulukların ekonomilerine uygulanacak baskı ve boykotların meşrû, hatta cihâda dâhil olması bakımından gerekli olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Kaldı ki bir taraftan savaş halinde kâfirlerle müspet irtibatlarını sürdürenlerin zalim olarak nitelendirilmesi ve onlara yönelik ticari kısıtlamalar diğer taraftan da zor durumda kalan müslümanlara yardım etmenin cihâd kapsamında değerlendirilmesi bu görüşe kuvvet kazandırmaktadır. Bununla birlikte boykotun İslâm'daki yeri bir sonraki başlık altında daha somut örneklerle ele alınacaktır.

2. Boykotun Meşrûiyeti

Düzgün bir ekonomi ve malî kuvvet, müslüman devlet ve toplumlara güç sağlayan önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Endülüslü Mâlikî âlim Turtûşî (ö. 520/1126), müslüman yöneticilere bir nasihatnâme tarzında kaleme aldığı *Sirâcu'l-mülûk*'ünde malın sultanın kuvveti olduğunu; devletin imarına, güvenliğin inşasına ve adaletin teminine vesile sayıldığını ifade etmiştir. Turtûşî, ayrıca ekonomik kuvvetin düşmana karşı en kuvvetli unsur olduğunu belirtmiştir.⁶² Dolayısıyla malî gücü yerli yerinde ve meşrû sınırlar çerçevesinde kullanmanın son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Fakihler, yöneticilerin yanı sıra müslüman fertlerin tasarruf ve harcamalarını da bu meseleyle irtibatlandırmıştır. Örneğin zekât bahsinde sadakaların gayrimüslimlere verilir verilemeyeceği tartışma konusu edilmiştir. Kâsânî (ö. 587/1191) farz, vâcip veya nâfile niteliğinde olan sadakaların harbîlere ve müste'menlere verilemeyeceğini söylemiştir. Zira Allah, el-Mümteherine sûresinin dokuzuncu âyeti bağlamında onlara iyilik ve ihsanda bulunulmasını yasaklamıştır. Ayrıca harbîlere mal kazandırmak, onların müslümanlarla savaşmalarına destek olmak anlamına gelir ki bu da: “... Günah işlemek ve haddi

⁵⁹ Serdar Özdemir, “Seriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/565.

⁶⁰ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir*, 4/80.

⁶¹ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 6/200-201.

⁶² Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî, *Sirâcu'l-mülûk* (Mısır: el-Matbûâtul-Arabiyye, ts.), 122-123.

aşmak üzerine yardımlaşmayın ...”⁶³ emri doğrultusunda nehyedilmiştir.⁶⁴ Serahsî de sadakaların zimmîlere değil, fakir müslümanlara verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre müslümanlar elde ettikleri mallar vesilesiyle tâat ve ibadet için güç kazanırken; zimmîler bunları şeytan yolunda heba ederler.⁶⁵ Bunlar yanında gayrimüslimlere vasiyet bırakmanın hükmünü ele alan Kudûrî (ö. 428/1037) yine el-Mümtehhine sûresinin ilgili âyetine göre bu tür vasiyetlerin geçerli sayılmadığını belirtmiştir. Kudûrî, müslümanların harbîlere iyilik yapmasının menedildiğini ifade ettikten sonra: “Bize onların mallarını almamız (azaltmamız) emredildi. Dolayısıyla onlara kendi mallarımızı vermemiz muhaldir.” demiştir. Müellif konuyla ilgili değerlendirmesinin sonunda da kâfirlerin mallarını çoğaltmanın müslümanlara zarar vermekle eşdeğer olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶

Zikredilen bilgiler prensip olarak müslümanların harbîlere güç kazandıracak malî eylemlerden sakınmaları gerektiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte boykotun varlığına doğrudan delâlet eden fiilî bir örnek bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem) Kureyş müşriklerinin isyanlarını, zulüm ve eziyetlerini artırdıkları bir zaman diliminde: “Allâhumme, onlara karşı bana Yûsuf’un (aleyhisselâm) yedi senesi gibi geçecek yedi sene ile yardım et.” buyurmuştur.⁶⁷ Ayrıca Necid tarafına süvariler gönderip Benî Hanîfe kabilesinin önde gelenlerinden Sümâme b. Usâl’i (ö. 12/633) esir aldırıştır. Benî Hanîfe’nin yaşadığı Yemâme’nin Irak, Hicaz ve Yemen’i birbirlerine bağlayan ticaret yolları üzerinde yer aldığı ve Mekkeli müşriklerin erzak tedarikleri için hayati bir konumda bulunduğu bilinmektedir.⁶⁸ Sümâme b. Usâl üç gün boyunca mescidde esir olarak kalmış ve ardından Mekkeli müşriklere gidecek kervanlara engel olmak şartıyla serbest bırakılmıştır. Sümâme mescidden çıkınca gusûl abdesti almış ve geri dönüp şehâdet getirerek müslüman olmuştur. Daha sonra umre yapmak üzere Mekke’ye gitmiş ve orada kendisine sözlü tacizlerde bulunan müşriklere: “Vallâhi, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem izin verene kadar size Yemâme’den bir buğday tanesinin dahi geçmesine müsaade etmeyeceğim.” demiştir.⁶⁹

Hakikaten de Sümâme’nin (radiyallâhu anh) müşriklere giden erzaklara uzunca bir süre mâni olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Mekke’yi şiddetli bir kıtlık vurmuş ve dışarıdan da gıda tedarik edemeyen müşrikler leşleri, köpekleri ve hatta “ilhiz” denilen, yünün kanla ıslatılıp kızartılması sonucu elde edilen bir maddeyi yemek durumunda kalmışlardır.⁷⁰ İşin neticesinde o tarihte henüz müslüman olmayan Ebû Süfyân b. Harb (ö. 31/651-52), Hz. Peygamber’e gelerek sıla-i rahmi telkin ettikten sonra: “Büyüklerimizi kılıçla, küçüklerimizi açlıkla öldürüyorsunuz. Allah’a dua et de üzerimizde bulunan kıtlık geçsin.” diye ricacı olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber Sümâme b. Usâl’e bir mektup göndererek kervanların geçişine izin vermesini emretmiştir.⁷¹ Bazı müfessirler bu hâdiselerin üzerine: “Eğer biz onlara acıyıp da kendilerindeki zararı giderecek olursak yine muhakkak serseriyâne azgınlıklarında devam ve inat edeceklerdir. Andolsun ki biz onları (önceden de açlık) azabı ile yakaladık da yine de Rablerine boyun eğmediler. Onlar yalvarıp yakarmazlar.”⁷² meâlindeki âyetlerin nâzil olduğunu nakletmişlerdir.⁷³ Ayrıca Serahsî olayların yaşandığı süre zarfında Mekke ahalisinin müslümanlarla savaş halinde olduklarını dile getirmiştir.⁷⁴

Çalışmanın giriş kısmında zikredilen tarif göz önüne alındığında Hz. Peygamber’in uygulamasını boykot kapsamında değerlendirmek mümkündür. Uygulama daha detaylı bir şekilde incelenecek olursa Hz. Peygamber’in müslümanlarla fiilî savaş durumunda olan ve haddi aşmış isyan etmeleriyle maddî açıdan kuvvet sahibi oldukları anlaşılan gayrimüslimleri zayıf düşürmeyi murat ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber bu çerçevede hem onlara beddua etmiş hem de zâhirî tedbirlere başvurmuştur. Ayrıca uyguladığı müeyyideyi kâfirleri zayıf düşürene dek sürdürmüştür. Hâdiselerin neticesinde nâzil olan âyetlerde ise hareket “ilâhî bir azap” şeklinde tavsif edilmiştir.

⁶³ el-Mâide 5/2.

⁶⁴ Kâsânî, *Bedâ’î*, 5/104. Benzer değerlendirmeler için ayrıca bk. İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 2/266; Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-Dekâik* (Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 2/261.

⁶⁵ Ebû Bekr Şemsu’l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1414/1993), 3/111.

⁶⁶ Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cum’a Muhammed (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1427/2006), 8/4019-4020.

⁶⁷ Buhârî, “Kitâbu Tefsîri’l-Kur’ân”, 44. Daha önce de ifade edildiği üzere Hz. Peygamber’in umumi duaları ve bedduaları muhatapların tavırlarıyla doğrudan alakalı görülmüştür. Bilgi için bk. Aynî, *‘Umdetu’l-kârî*, 14/207.

⁶⁸ Mustafa L. Bilge, “Yemâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/399.

⁶⁹ Rivâyetler ve bilgi için bk. Buhârî, “Meğâzî,” 72; Ebû Dâvûd, “Cihâd,” 122; Kudûrî, *Tecrid*, 8/4138; Serahsî, *Şerhu’s-Siyerî’l-kebîr*, 3/129.

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Musa el-Horâsânî el-Beyhakî, *Delâilu’n-nübüvve* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405), 4/81; Kurtubî, *el-Câmi*, 12/143.

⁷¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/639; Ebu’l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 8/88; Aynî, *‘Umdetu’l-kârî*, 18/23; Aclûnî, *el-Feydu’l-cârî*, 6/1217-1218.

⁷² el-Mü’minûn, 23/75-76.

⁷³ Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 3/371; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 23/288; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, 4/92; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 6/111.

⁷⁴ Serahsî, *Şerhu’s-Siyerî’l-kebîr*, 4/182.

Söz konusu malumattan müslümanlara zulmeden topluluklara, onları zarara sokacak ve güçlerini kırarak bir biçimde boykot uygulamanın meşrû olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca uygulanan boykotun muhatapları zulüm ve eziyetten alıkoyacak bir duruma düşürünceye kadar sürdürülmesi gerektiği görülmektedir. Elbette bunun sağlanması için boykotu uygulayanların gevşeklik göstermemeleri de önem arz etmektedir. Zira Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde yer alan bir rivâyete göre Sümâme (radiyallâhu anh) îmân ettikten sonra kavminin de müslüman olduğu bilinmektedir.⁷⁵ Şu halde Sümâme öncelikle kabilesini İslâm'a davet etmiş, ardından da onları boykota sevk etmiş olmalıdır. Uygulanan müeyyidenin müşrikler üzerindeki ağır sonuçlarından hareketle de Benî Hanîfe'nin bu hususta zafiyet göstermediği anlaşılmaktadır.

Savaş durumunda harbîlere kazanç sağlamanın müslümanlara zarar verme anlamı taşıdığı dikkate alındığında kâfirlere gelir getirecek tasarruflarda mütesâhil davranmanın doğru olmadığı söylenebilir. Bilhassa el-Mümtehine sûresinin dokuzuncu âyeti çerçevesinde müslümanların, ehl-i İslâmı fiilî savaş durumunda bulunan ve onlara uygulanan zulmün destekçisi olan kimselere kazanç sağlamaktan sakınmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Meselenin bu yönü âlimler tarafından farklı bağlamlarda ele alınmıştır. Mesela Şemsuleimme el-Hulvânî'nin (ö. 452/1060): "Müslümanlar arasında şenâat olarak nitelendirilen ve Allah'a veya dine karşı hürmeti ihlal eden fiiller büyük günahdır. Aynı şekilde mâsiyete ve haddi aşmaya yardımcı olmak ile günah işlemeye teşvik etmek de büyük günahlardandır." dediği nakledilmiştir.⁷⁶

Şüphesiz müslümanlara uygulanan zulme doğrudan veya dolaylı olarak destek sağlamak da bu kabildendir. Kaldı ki müslümanların izzetlerine yönelik saldırıların Allah'a veya dine karşı hürmeti ihlal eden fiiller kapsamında değerlendirilmesi de tabiidir. Diğer taraftan hadîs-i şerîflerle sabit olduğu üzere bir günahın vebalinde fiili gerçekleştirenler yanında o fiile zemin hazırlayanların ve göz yumanların da ortak olduğu unutulmamalıdır. Örneğin: "Allah rüşvet verene, alana ve rüşvet için taraflar arasında pazarlık yapana lanet etti."⁷⁷, "Rasûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem faiz yiyene, yedirene, yazana ve şahitlerine lanet etti."⁷⁸ ve "Allah içkiye, içki içene, sunana, satana, alana, üretene, üretilmesini isteyen, taşıyana ve taşıtırana lanet etmiştir."⁷⁹ meâlindeki hadisler bu hususa delil gösterilmiştir.⁸⁰ Hatta İmam Mâlik'in bu rivâyetten hareketle içki içmediği halde bile isteye içki sofrasında bulunan ve cürmü işleyenlere yordakçılık eden kimselere de had uygulanması yönünde fetva verdiği kaydedilmiştir.⁸¹ Serahsî bu tür meselelerin tamamının esasında: "... Günah işlemek ve haddi aşmak üzerine yardımlaşmayın ..." meâlindeki âyet-i kerîmenin yer aldığını belirtmiştir.⁸³

Son olarak günümüzde müslümanlara uygulanan zulme maddi veya manevi destek veren bazı organizasyonların yerli iştiraklerinde yine müslümanların çalıştığı ve uygulanan boykotlardan çalışanların da menfî biçimde etkilendikleri dillendirilmektedir. Araştırmanın alanına doğrudan dâhil olmamakla birlikte bu hususta Hanefî fakîh Kâdîhân'ın (ö. 592/1196) fetvası bir çıkış yolu sunmaktadır. Ona göre bir adam beş dirhem karşılığında hristiyan bir işverenin emri altında günde beş kere çan çalmakla, günde bir dirhem almak üzere farklı bir iş yapmak arasında kalsa, hristiyanları tercih etmeyip rızkını diğer işten temin etmesi gerekir. Yine bir terziden büyük bir meblağ karşılığında fasıkların giydikleri elbiselerden dikmesi istenirse o işi almaması lazımdır. Zira bunlar günaha yardımcı olmak anlamına gelir.⁸⁴ Serahsî'nin ifadesiyle bu tarz iş ve ticaret akitleri geçerli sayılmakla beraber akdin tarafları günahkâr olurlar.⁸⁵ Ayrıca müslümanların ehl-i İslâm'a zarar verecek tasarruflarda bulunmaları da yasaklanmıştır. "Şehirde yaşayan biri, bedevî adına (onun malını) satmasın."⁸⁶ meâlindeki hadis çerçevesinde tüccarların simsarlık veya

⁷⁵ Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994), 18/94.

⁷⁶ Aynî, *Binâye*, 9/148.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/115.

⁷⁸ Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî el-Müslim, *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adl ilâ Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, ts.), "Müsâkât", 106.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, "Eşribe", 2.

⁸⁰ Bahsi geçen rivâyetlerin delil olarak kullanıldığı bölümler için bk. Serahsî, *Mebûsûl*, 14/8; Kâsânî, *Bedd'î*, 4/190; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 4/314; Aynî, *Binâye*, 12/222-224.

⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 4/341.

⁸² el-Mâide 5/2.

⁸³ Serahsî, *Mebûsûl*, 14/8.

⁸⁴ Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân fî Mezhebi'l-İmâmî'l-'A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 3/306.

⁸⁵ Serahsî, *Mebûsûl*, 16/38. Benzer ifadeler için bk. Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merğînânî Burhânuddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1424/2004), 7/481.

⁸⁶ Müslim, "Buyû", 18.

stokçuluk yaparak kendilerine kâr sağlayacak ve Müslümanları zarara uğratacak bir surette satış yapmaları meşrû görülmemiştir.⁸⁷

Netice itibarıyla zikredilen deliller ve Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) tasarrufları savaş ve zulüm ortamlarında düşmanlara uygulanacak boykotun meşrû ve gerekli bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Uygulanan boykotun stratejik hedefleri arasında müslümanların güçlerini korumanın, düşmanların güç kazanmalarını engellemenin ve zulmün durdurulmasının bulunduğu ifade edilebilir. Özellikle Hz. Peygamber'in Sümâme b. Usâl'i (radiyallâhu anh) esir alarak Kureys müşrikleri aleyhine uyguladığı kıtlık politikası, boykotun etkili bir çözüm yolu olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan âlimlerin müslümanların bireysel tasarruflarını dahi ümmetin genel menfaatiyle ilişkilendirdikleri göze çarpmaktadır. Şu halde fertlerin sosyal ve ticari tasarruflarında bireysel arzu ve menfaatleri yerine müslüman kimliklerini ön plana alarak hareket etmelerinin boykotun temelini teşkil eden bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Meselenin günümüze yansıyan yönlerinin daha net bir biçimde incelenebilmesi için çalışmanın son kısmında boykotun etkileri ve uygulanma biçimi üzerinde durulacaktır.

3. Boykotun Taşınması Gereken Özellikler, Etkileri ve Modern Uygulama Alanları

Boykot tarih boyunca fertlerin ve toplumların siyasi, ekonomik ve sosyal baskılara karşı geliştirdikleri etkili bir mücadele yöntemi olarak kullanılmıştır.⁸⁸ Özellikle günümüzde İslâm dünyasında uygulanan boykotların, ekonomik ve siyasi tedbirler vasıtasıyla mazlumlara destek olma, haksızlıklara baş kaldırma, evrensel farkındalık oluşturma ve toplumsal şuur inşa etme amaçlarını taşıdığı anlaşılmaktadır.⁸⁹ Bu uygulamalar sadece müslüman toplumların değil, küresel düzeyde devletlerin ve organizasyonların da dikkatlerini celbeden güçlü bir tepki aracı şeklinde öne çıkmaktadır. Bununla birlikte boykotun başarıya ulaşması ve sürekliliğinin sağlanmasının, boykota iştirak edenlerin eylemlerinin sonuçlarını görmelerine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Örneğin 1908 Osmanlı boykotu⁹⁰ özelinde hedef alınan Avusturya ve Bulgaristan'da meydana gelen zararlar, boykotun örgütlenmesinde ve kitleselleşmesinde hem söylem hem de motivasyon düzeyinde çok önemli unsurlar sayılmıştır.⁹¹

Anlaşıldığı üzere ekonomik kayıplar, uluslararası baskılar ve toplumsal bilinç kazanma gibi sonuçlar boykotun gücünü ve etkisini görünür kılmakta, bu da boykota iştirak noktasındaki motivasyonu daha da artırarak geniş kitlelerin katılımına imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla burada boykotların etkileri incelenecek ve tarihsel süreçte başarılı bulunmuş uygulamalardan hareketle günümüz boykotları için bir bakış açısı sunulmaya çalışılacaktır. Meseleye zemin teşkil etmesi maksadıyla hakkında hayli veri bulunan ve İslâmî bir şuurla gerçekleştirildiği anlaşılan İsrail boykotu incelemeye esas alınacaktır.

İsrail ürünlerine karşı uygulanan boykotun etkilerini gösteren en somut örneklerden biri şüphesiz ki İsrail İhracat Enstitüsü (The Israel Export Institute) başkanı Avi Balashnikov'un 18.09.2024 tarihinde verdiği demeçte bulunmaktadır. Balashnikov, "BDS"⁹² ve boykotlar İsrail'in küresel ticarete hareket tarzını değiştirdi" başlığıyla yayımlanan röportajda Türkiye'nin devlet düzeyinde uyguladığı boykota da atıfta bulunmuş ve hedefli eylemler sonucunda İsrail mallarının ihracat alanında ağır darbeler aldığını söylemiştir. 150'den fazla fabrika ve ihracatçının durumunda muzdarip olduğunu belirten Balashnikov, İsrail hükümetinin işletmeler için Orta Doğu, Avrupa ve Doğu Avrupa'da yeni pazarlar aradığını dile getirmiştir.⁹³ Aynı süreçte İsrail hükümeti 2024 için büyüme hedefini %0 olarak açıklamış ve S&P ile Moody's gibi uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları İsrail'in notunu düşürmüşlerdir.⁹⁴

İsrail'e destek açıklayan veya İsrail ile ilişkili görülüp boykot uygulanan markaların da ekonomik olarak benzer süreçler yaşadıkları anlaşılmaktadır. Mesela İsrail savunma kuvvetlerine ve vatandaşlarına

⁸⁷ Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, 4/68; Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrârî lhyâi Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1438/2016), 6/390-391.

⁸⁸ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 58.

⁸⁹ Bu hususta bilgi için Filistin yararına organize bir direniş hareketi olan BDS'nin eylem planına müracaat edilebilir. Bk. Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions (BDS), "Palestinian BDS National Committee" (Erişim 15 Ocak 2025).

⁹⁰ Bu eylemi kısaca özetlemek gerekirse 1908 yılının Ekim ayında Bulgaristan bağımsızlığını, Avusturya ise Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini bildirmiştir. Boykot, Osmanlı Devleti ve halkının bu iki devletin hareketlerini tanımaması ve protesto etmesiyle başlamıştır. Boykotun amacı söz konusu iki devleti politik olarak kenara sıkıştırmak ve kamuoyunu mobilize etmektir. Hareket basın yoluyla ilan edilmiş ve kısa sürede imparatorluk sathına yayılmıştır. Boykot kapsamında halk ve tüccarlar bu iki ülkede üretilen fes, şeker ve giyim ürünlerini almamışlar ve yerli mallara yönelmişlerdir. Hareket, başladıktan beş ay sonra Avusturya ve Bulgaristan'ın tazminat ödemeyi kabul etmeleriyle 26 Şubat 1909 yılında sona erdirilmiştir. Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 13-14, 135, 377.

⁹¹ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 175.

⁹² Açılımı "Boycott, Divestment ve Sanctions" (Boykot, Tecrit ve Yaptırımlar) olan BDS hareketi, İsrail'in Filistinlilere uyguladığı zulmü ve İsrail'e verilen destekleri sona erdirmek maksadıyla faaliyet gösteren uluslararası bir organizasyondur. bk. BDS, "Palestinian BDS National Committee".

⁹³ Calcalist Tech (CTech), "BDS and boycotts have changed Israel's global trade landscape", (Erişim 15 Ocak 2025).

⁹⁴ Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions (BDS), "#ShutDownNation: Global Divestment, Economic Strain, and the Accelerating 'Collapse' of Israel's Economy" (Erişim 15 Ocak 2025).

bedava yemek dağıtacağını açıklamasıyla⁹⁵ boykotun ana hedeflerinden biri haline gelen McDonald's, Şubat 2024 itibarıyla hedeflediği kârın 40 milyon dolar aşağısında kalmış, bir önceki çeyreğe göre %5 daha az büyümüştür.⁹⁶ Nisan sonuna gelindiğinde şirketin hisseleri değer kaybetmiş ve McDonald's %7.5 oranında küçülmüştür.⁹⁷ Ekim ayında ise şirketin küresel satışları %1, net kârı ise %12 azalmıştır.⁹⁸

Starbucks 9 Ekim 2023'te bir sosyal medya platformunda Filistin'e destek mesajı paylaşan işçiler sendikasına "şirketin imajını zedeledikleri" gerekçesiyle dava açarak boykot hareketleri tarafından hedef alınmıştır.⁹⁹ Şirket Şubat 2024 itibarıyla büyüme hedeflerini aşağı yönlü revize ederek yüzde 4-6'ya çekmiş,¹⁰⁰ Nisan ayının sonunda satış hedeflerini tutturamamış ve hisselerinde yaşanan %15'lik bir düşüşle 16 milyar dolarlık bir değer kaybına uğramıştır.¹⁰¹ Ekim ayına gelindiğinde ise hisse fiyatı son 21 ayın en düşük seviyesine gerilemiş, şirket net gelirinde %15'lik bir düşüş yaşamış ve uluslararası kârında %23'lük bir düşüş bildirmiştir.¹⁰²

Söz konusu örnekler kararlılıkla sürdürülen boykot hareketlerinin hedeflerine ulaşma yolunda etkili olduklarını göstermektedir. Hatta Amerika'da boykot edilen 125 şirket üzerinde gerçekleştirilen bir araştırma, internet ve sosyal medya platformları üzerinden organize bir şekilde kitleselleşen boykot faaliyetlerinin kısa bir sürede dahi hissedarları olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.¹⁰³ Kısa vadede elde edilen başarının uzun bir sürece yayılması ise elbette boykotta iştirak edenlerin ilgilerini ve desteklerini sürdürmeleriyle ilişkilidir.

Boykot hareketleri üzerine yapılan araştırmalarda bunları başarıya ulaştıran çeşitli faktörler vurgulanmıştır. Günümüz İslâmî boykotlarının da hedeflerini gerçekleştirmeleri için ilgili maddelerin denetlenmesi ve uygulanması faydalı olacaktır. Bahsi geçen çalışmalarda motivasyonla birlikte en çok vurgulanan hususlardan biri faaliyetin gündemde tutulmasıdır. Bu açıdan boykotların asıl ateşleyicisi basın ve kitlesel iletişim sayılmıştır.¹⁰⁴ Özellikle 1908 Osmanlı boykotunda hareketin yazılı basın ve konferanslar vasıtasıyla yayıldığı, kahvehanelerde tartışıldığı, hatta köylere kadar ulaştığı nakledilmiştir.¹⁰⁵ Ayrıca halkın görebileceği yerlere asılan afişler, dağıtılan bildiriler, ulemâ tarafından neşredilen risâleler ve lâyhalar da boykot hedeflerinin kamuoyuna ulaşmasına hizmet eden araçlar sayılmıştır.¹⁰⁶ Günümüz hareketlerinde ise internetin boykotların gündemde kalması, organize edilmesi ve yönetilmesinde büyük kolaylıklar sağladığı tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla internet, basın ve sosyal medyada boykotun etkilerinin paylaşılması, kitlelerin motivasyonu ve hareketin gündemde tutulması için hayati önem taşımaktadır.¹⁰⁸

Bazı çalışmalarda boykotun amacının net bir şekilde belirlenmesi ve hedeflerin somutlaştırılmasının hareketin başarıya ulaşması için gerekli olduğu dile getirilmiştir. Aksi halde maksat ve hedefleri net bir şekilde belirlenmeyen hareketlerde odak kaybı ve eksen kayması yaşanması söz konusu olacaktır.¹⁰⁹ Buna göre el-Mümtehin sûresinin dokuzuncu âyeti çerçevesinde dinî duygularla yürütülen boykotlar için hedef: 1-Müslümanlarla savaşanlar, 2-Onları zorunlu göçe tâbi tutanlar ve 3-İlk iki maddeyi gerçekleştirenlere yardım edenler şeklinde belirlenebilir. Ticari suistimallerin önüne geçmek için de aradaki illiyet bağı kesin bir şekilde tespit edilmiş olan üreticilerin ürünleri boykotta konu edilebilir. Günümüzde bu işlevi yerine getirmek üzere bağlantıları kanıtlarla ortaya koyan web sitelerinin kurulması bu açıdan memnuniyet vericidir.

Boykot hareketlerinin kendi sembol ve sloganlarını oluşturması, kitlelerin hareketi benimsemesine fayda sağlayan hususlar arasında değerlendirilmiştir. Mesela boykot edilen ve hâlihazırda elde bulunan ürünlerin imha ve tahribi ile alternatif ürünlerin sembolleştirilmesi katılımcıların bağlılıklarını vurguladıkları eylemler sayılmıştır.¹¹⁰ Yerli ürün ikamesi de boykot hareketlerinin başarıya ulaşmalarında altı çizilen maddeler arasındadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya uyguladığı boykotta öncelikle

⁹⁵ bk. Business Insider (BI), "McDonald's is donating thousands of free meals to the Israel Defence Forces and citizens after Hamas attacks" (Erişim 14 Ocak 2025).

⁹⁶ Anadolu Ajansı (AA), "İsrail'e destek veren şirketlerin satışlarında düşüş yaşanıyor" (Erişim 10 Ocak 2025).

⁹⁷ Anadolu Ajansı (AA), "İsrail'e karşı boykottan en çok hangi 5 şirket zarar gördü?" (Erişim 10 Ocak 2025).

⁹⁸ Anadolu Ajansı (AA), "Boykotun bilançosu: Küresel şirketler kaybediyor, top yerel üreticilerde" (Erişim 10 Ocak 2025).

⁹⁹ CNN Business (CNN), "Starbucks disagrees with union over its 'solidarity with Palestine' post" (Erişim 11 Ocak 2025).

¹⁰⁰ AA, "İsrail'e destek veren şirketlerin satışlarında düşüş yaşanıyor".

¹⁰¹ AA, "İsrail'e karşı boykottan en çok hangi 5 şirket zarar gördü?".

¹⁰² AA, "Boykotun bilançosu: Küresel şirketler kaybediyor, top yerel üreticilerde".

¹⁰³ M. Tomlin Kasaundra, "Assessing the Efficacy of Consumer Boycotts of U.S. Target Firms: A Shareholder Wealth Analysis", *Southern Economic Journal* 8/2 (2019), 511, 520-521.

¹⁰⁴ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 385.

¹⁰⁵ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 382.

¹⁰⁶ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 332.

¹⁰⁷ Minda, *Boycott in America*, 187; Friedman, *Consumer Boycotts*, 219.

¹⁰⁸ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 385.

¹⁰⁹ Friedman, *Consumer Boycotts*, 222; Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 175.

¹¹⁰ Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu*, 42.

ithal edilen ürünlerin imparatorluk dahilinde üretilmesi sağlanmıştır. Ayrıca bu ürünlerin “millî” tabiriyle sunulması, hareketin hem tüccarlar hem de halk arasında avantaj sağlamasına vesile olmuştur.¹¹¹

Yine Osmanlı tarafından Avusturya ve Bulgaristan’a uygulanan boykot hareketi süresince kişisel çıkar karşısında kamusal sorumlulukların altını çizen “hamiyet” kavramı, hareketin kilit mefhumlarından biri sayılmıştır. Boykotu örgütlemeye çalışanların millî duygulara ve Osmanlı halkının ünlü hamiyetlerine hitap ettikleri kaydedilmiştir.¹¹² Böylelikle günümüz hareketlerinde millî hisler yanı sıra dinî duygulara da hitap edilmesinin boykotun başarıya ulaşmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bilhassa dindar kesimlere meselenin delillerinin anlatılması ve alternatif yerli ürünler kullanmanın millî servete müspet etkilerinin açıklanması harekete duyulan bağlılığı ve iştiraki artıracaktır.

Temmuz 2005’te 170 kadar organizasyonun bir araya gelmesiyle kurulan BDS’nin, boykot faaliyetlerinin başlatılması, yürütülmesi ve organize edilmesinde hatırı sayılır bir tecrübeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ülkemizde yürütülen faaliyetlerde BDS’nin formüllerinin de devreye sokulması faydalı olabilir. Yöntemleri incelendiğinde BDS’nin yukarıda nakledilmiş olan ilkelerden birçoğunu fiilen uyguladığı, hatta geliştirdiği görülmektedir. Mesela kuruluş, hedefi somutlaştırmak ve organizasyonu kolaylaştırmak adına boykotu alt kategoriler çerçevesinde sürdürmektedir. Bahsi geçen kategoriler tüketici boykotlarına ek olarak akademik, kültürel ve spor alanına taksim edilmiştir. Bu durumun hem katılımcılardaki kafa karışıklığını giderdiği hem de kendi kimliklerine göre belli hedeflere odaklanmalarına yardımcı olduğu söylenebilir. BDS ayrıca boykot hedeflerini de uygulayıcılar açısından kategorize etmiştir. Mesela yatırım anlaşmalarına yönelik hedefleri devletler ve holdinglerle, asansörler ve iş makineleri gibi hedefleri inşaat şirketleri ve belediyelerle, gıda ve tekstil ürünleri gibi son tüketiciye ulaşan ürünleri ise sivillerle gerçekleştirmektedir.¹¹³ Diğer taraftan organizasyon, hazırladığı düzenli raporlarla katılımcıları eylemlerin sonuçları hakkında bilgilendirmektedir.¹¹⁴ Bunlar yanında BDS’nin belli tarihlerde gerçekleştirilmek üzere hedefler belirlemesi ve akıllı telefonlarda kullanılabilecek uygulamalarla ortaklık kurmasının da katılımcı faaliyetlerini kolaylaştırdığı ifade edilebilir.¹¹⁵

Sonuç

İslâm, fertler ve toplumlararası münasebetlerde adaleti esas almaktadır. Bu durum hem müslümanların birbirleriyle hem de gayrimüslimlerle kurdukları ilişkilerde geçerlidir. Toplumu ilgilendiren hükümlerin bir diğer odak noktası ise ehl-i İslâm’ın muhafaza edilmesi ve zulmün engellenmesidir. Birçok şer’î delil yanında el-Mümtehine sûresinin sekiz ve dokuzuncu âyetleri söz konusu hususların nasıl gerçekleştirileceğini anlatan bir nevi rehber niteliğindedir. Bu âyetler barış zamanında Müslümanların kendilerine yapılan iyiliklere, ihsanla mukabelede bulunmaları gerektiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan müslümanlar zulme uğradıklarında düşmanlarla beraberlik etmeyi, hatta onlara yardımcı olanlarla dostluk kurmayı dahi zulüm addetmektedir. Zalimlerden ve destekçilerinden uzak durmayı, gerek barış gerekse savaş halinde müslümanların aleyhine dönebilecek tasarruflardan kaçınmayı telkin eden bu yaklaşım, İslâm’da bir prensip olarak sosyal ve ekonomik boykotun varlığını ispat eder niteliktedir.

Sümâme b. Usâl’in (radiyallâhu anh) kıssası, Hz. Peygamber’in (sallallâhu aleyhi ve sellem), Kureyş müşriklerini ekonomik olarak zayıflatmak amacıyla kıtlık politikası uyguladığını, böylece boykotun meşrûyetini fiilî bir delille ispat etmektedir. Ayrıca boykotun zulme engel olma ve düşmanı zayıflatma stratejisi olarak meşrû bir yöntem olarak uygulanabileceğini net biçimde göstermektedir. Bu durum, günümüzde de müslüman topluluklara saldıran ve zulmedenlere karşı yürütülen boykot uygulamalarını haklı ve dinî bir çerçevede temellendirme imkânı sunmaktadır.

Fıkıh literatüründe fertlerin tasarruflarının ümmetin genel menfaatiyle irtibatlandırılması da boykotun toplumsal boyutuna dikkat çekmektedir. Yani sadece devletlerin veya büyük kurumların değil, tek tek fertlerin de “müslüman kimliklerini” ön planda tutarak karar almalarının gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu, boykotun etkili şekilde uygulanabilmesi için bireyden kamuya toplu bir seferberliğe ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Boykotun cihâdla ilişkilendirilmesi de mesele açısından önem arz etmektedir. Bilhassa savaş durumunda harbîlere yönelik ekonomik kısıtlamaların ve hammadde akışını engelleme girişimlerinin birer vecîbe addedildiği, hatta cihâd olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Barış durumunda dahi gayrimüslimlere satılması veya verilmesi uygun görülmeyen (silah, binek ve hammadde gibi) materyallerin

¹¹¹ Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu, 135, 150.

¹¹² Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu, 382.

¹¹³ bk. Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions (BDS), “BDS Guide to Strategic Campaigning for Palestinian Rights” (Erişim 15 Ocak 2025).

¹¹⁴ Örnek olarak bk. Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions (BDS), “Indicators of the BDS movement’s Global Impact: July - December 2024” (Erişim 15 Ocak 2025).

¹¹⁵ bk. Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions (BDS), “BDS has partnered with the Boycat App” (Erişim 15 Ocak 2025).

saldırı altındaki müslümanlara teslim edilmesinin cihâd şuuru dâhilinde gerekli görülmesi de bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu çerçevede düşmanlara kazanç sağlayan faaliyetlerde bulunan yahut da zulme maruz kalan müslümanlara yardım etmeyen kimselerin uygulamaları "günah üzerinde yardımlaşma" kapsamında değerlendirilmiştir. Dolayısıyla müslümanlara zarar veren kuruluşları boykot etmekten imtina eden kişilerin uygulanan zulmün vebaline ortak oldukları anlaşılmaktadır.

Tarih boyunca farklı toplumların gerçekleştirdikleri boykotlar incelendiğinde, organize bir şekilde yürütülen ve hedeflerini açıkça belirleyen hareketlerin başarılı olduğu görülmektedir. Özellikle iletişim kanallarının (basın, sosyal medya, vb.) etkin kullanımı, motivasyonun korunmasında ve kitlesel katılımın sağlanmasında kritik rol oynamaktadır. İslâm dünyasında son yıllarda İsrail'e maddi veya manevi olarak destek sağlayan ve boykot uygulamalarına hedef olan kuruluşların, verilere yansıyan kayda değer kayıplarla yüzleştikleri; dolayısıyla kararlılıkla sürdürülen eylemlerin ekonomik ve siyasi etkiler doğurabildiği gözlemlenmiştir. Bu örneklerden hareketle yürütülen boykotun başarıya ulaşabilmesi için şu temel hususların altı çizilebilir:

Amaç ve Hedeflerin Belirginliği: Zulme destek veren veya haksızlığa ortak olan kişi ve kuruluşların net bir şekilde tespiti ve kamuoyuna duyurulması, hareketin dağılmasını veya odağını kaybetmesini önleyecektir.

Organize Yapı ve İletişim: Basın, internet ve sosyal medyanın aktif kullanılması, kitlelerin sürekli bilgilendirilmesini sağlayarak motivasyonu diri tutacaktır.

Alternatif Ürün ve Hizmetlerin Öne Çıkarılması: Boykot edilen ürünlere mukabil yerli alternatiflerin geliştirilmesi, boykotu sürdürülebilir hale getirip katılımcıların günlük hayatta zorluk yaşamalarına engel olacaktır.

Millî ve Dinî Duygulara Hitap Edilmesi: Katılımcılara meselenin şer'î delillerinin ve millî değerlerinin anlatılması onların boykota iştirakini artıracaktır.

Toplumsal Dayanışma ve Kararlılık: Boykotun etki alanı genişledikçe, hedef alınan taraf üzerindeki baskı artar. Bu nedenle fertler, sivil toplum örgütleri ve devletlerin ortak bir bilinçle hareket etmesi, boykotun gücünü katlayarak yükseltecektir.

Netice olarak İslâm'da boykotun özellikle zulme karşı mücadelede dinî temellere dayanan etkili bir yöntem şeklinde uygulandığı tespit edilmiştir. Boykot faaliyetlerinin günümüzde başarıya ulaşması büyük ölçüde kitlesel farkındalık, doğru iletişim stratejileri ve alternatif çözüm yollarının üretilmesine bağlıdır. Bu çalışma, boykotun şer'î temellerini ve pratik örneklerini ortaya koyarak, günümüz Müslüman toplumlarına konuyla ilgili bir perspektif sunmayı amaçlamıştır. Boykotun türleri üzerine yapılacak çalışmalar, farklı coğrafyalardaki boykot tecrübelerini konu edinen veya yeni iletişim teknolojilerinin boykot hareketlerindeki yerini esas alacak araştırmalar literatürün zenginleşmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- AA, Anadolu Ajansı. "Boykotun bilançosu: Küresel şirketler kaybediyor, top yerel üreticide" Erişim 10 Ocak 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/boykotun-bilancosu-kuresel-sirketler-kaybediyor-top-yerel-ureticide/3351159>.
- AA, Anadolu Ajansı. "İsrail'e destek veren şirketlerin satışlarında düşüş yaşanıyor". Erişim 10 Ocak 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/israile-destek-veren-sirketlerin-satislarinda-dusus-yasaniyor/3131477>.
- AA, Anadolu Ajansı. "İsrail'e karşı boykottan en çok hangi 5 şirket zarar gördü?". Erişim 10 Ocak 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-israil-e-karsi-boykottan-en-cok-hangi-5-sirket-zarar-gordu/3205061>.
- Abdulkâdir en-Nev'î. "Nazariyyât mâ Ba'de'l-Hadâse ve 'Avdetu'l-Fâ'ili'l-İctimâ'î (el-Mukâta'atu'l-İktisâdiyye Enmûzecen)". *Dirâsât Târihiyye (Cezâir)* 11/1 (2023), 516-531.
- Abdullah Adnân Abdullah el-Kattân. *Ahkâmu'l-Mukâta'ati'l-İktisâdiyye fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*. İrbid: Külliyyetu's-Şer'iyye ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye fî Câmî'ati'l-Yermûk, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Abdurrahmân el-Humeydî eş-Şâmî. *el-Mukâta'atu'l-İktisâdiyye mâhiyyetuhâ - hukmuhâ - akvâlu'l-'ulemâ' fîhâ*. nşr. Rabitatu Ulemâ ve Duâtü Suriye, ts.
- Abuzîd, Vasfî. "el-Mukâta'atu'l-Akâdemîyye li'l-Kiyânî'l-İsrâîlî: Ahkâmuha'l-Fıkhiyye ve Mekâsiduha's-Şer'iyye". *Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi* 24/2 (2024), 129-139. <https://doi.org/10.31456/beytulumakdis.1588968>
- Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *el-Feydu'l-cârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî*. 6 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kemâlî'l-Muttahide, 1439.
- Ahmed Haccâc. "el-Mukâta'atu'l-İktisâdiyye li'l-Bedâ'î' Beyne'l-Hitâbi'd-Dînî ve'l-İşhârî't-Telefizyûnî". *Mecelletu'd-Dirâsâti'l-Kânûniyye ve's-Siyâsiyye* 9/2 (2023), 233-257.
- Aliyyu'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Fethu bâbi'l-inâye fî şerhi Kitâbi'n-Nukâye fî'l-fıkhi'l-Hanefî*. thk. Ahmed Ferîd el-Mizyedî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Aliyyu'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*. thk. Cemâl İtânî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1437/2015.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî. *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânuvî. *'Avnu'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Azimli, Mehmet. "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar". *İstem* 7 (2006), 55-64.
- Bâbertî, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî. *el-İnâye fî şerhi'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- BDS, Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions. "BDS Guide to Strategic Campaigning for Palestinian Rights". Erişim 15 Ocak 2025. <https://bdsmovement.net/BDS-Guide-Strategic-Campaigning>.
- BDS, Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions. "BDS has partnered with the Boycat App". Erişim 15 Ocak 2025. <https://bdsmovement.net/BDS-Has-Partnered-With-Boycat-App>.
- BDS, Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions. "Indicators of the BDS movement's Global Impact: July - December 2024". Erişim 15 Ocak 2025. <https://bdsmovement.net/Indicators-BDS-Global-Impact-July-December-2024>.
- BDS, Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions. "Palestinian BDS National Committee". Erişim 15 Ocak 2025. <https://www.bdsmovement.net/bnc>.
- BDS, Palestinian Call for Boycott, Divestment and Sanctions. "#ShutDownNation: Global Divestment, Economic Strain, and the Accelerating "Collapse" of Israel's Economy". Erişim 15 Ocak 2025. <https://www.bdsmovement.net/ShutDownNation-Global-Divestment-Economic-Strain-Accelerating-Collapse-Of-Israel's-Economy>.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'âşî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Musa el-Horâsânî. *Delâilu'n-nübüvve*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Musa el-Horâsânî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

- BI, Business Insider. "McDonald's is donating thousands of free meals to the Israel Defence Forces and citizens after Hamas attacks". Erişim 14 Ocak 2025. <https://www.businessinsider.com/mcdonalds-donating-thousands-meals-idf-israeli-citizens-hamas-attacks-2023>.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Cu'fî. el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh ve sünenihî ve eyyâmih. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt Cilt. Dimaşk: Dâru Tûki'n-Necât, 1422/2001.
- Burhânuddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merğînânî. *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdulkarîm Sâmî el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1424/2004.
- CNN, CNN Business. "Starbucks disagrees with union over its 'solidarity with Palestine' post". Erişim 11 Ocak 2025. <https://edition.cnn.com/2023/10/13/business/starbucks-israel-palestine-workers/index.html>.
- CTech, Calcalist Tech. "BDS and boycotts have changed Israel's global trade landscape". Erişim 15 Ocak 2025. <https://www.calcalistech.com/ctechnews/article/bjaru11u6r>.
- Çetinkaya, Y. Doğan. 1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr es-Sicistânî. *el-Merâsîl*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Emîn Muîn es-Seyyid. "Eseru'l-Mukâta'ati'l-'Arabiyye 'alâ Ticâratî İsrâîl el-Hâriciyye". *Mecelletu Ma'hedi'l-'Ulûmi'l-İktisâdiyye (Câmi'atu'l-Cezâîr)* 5 (1995), 113-118. <https://doi.org/10.54244/1902-000-005-004>
- Friedman, Monroe. *Consumer boycotts: effecting change through the marketplace and the media*. Londra: Routledge, 1999.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hâzin, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Lubâbu't-te'vîl fi me'âni't-Tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Reddu'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 14 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî. ez-Zevâcir an iktirâfî'l-kebâir. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. es-Sîretü'n-Nebeviyye. thk. Mustafa es-Sekâ. 2 Cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa Elbâbî el-Halebî, 2. Basım, 1955.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik. 8 Cilt. Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İzzeddîn b. Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzuddîn Abdulazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996.
- Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî. *Fetâvâ Kâdîhân fi Mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fi tertîbi's-Şerâ'î'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kasaundra, M. Tomlin. "Assessing the Efficacy of Consumer Boycotts of U.S. Target Firms: A Shareholder Wealth Analysis". *Southern Economic Journal* 8/2 (2019), 503-529.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibu'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2. Basım, 1401/1981.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cum'a Muhammed. 12 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2006.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.

- Mâveridî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Minda, Gary. *Boycott in America: how imagination and ideology shape the legal mind*. Illinois: Southern Illinois University Press, 1999.
- Mustafa L. Bilge. "Yemâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetu'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adl ilâ Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mûrî. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
- Özdemir, Serdar. "Seriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/565-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sa'dûn, Âbid b. Abdillâh. *el-Mukâta'atu'l-iktisâdiyye te'sîluha's-şer'î vâk'ûha'l-me'mûl bihâ*. Riyad: Dâru't-Tâbiîn, 1429.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*. thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasen. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Shamshiyev, Ozat. "Consumer Boycotts and Jurisprudential Challenges Related to Identifying Their Legal Cause ('Illah)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61 (2024), 179-193.
- Sönmezoğlu, Faruk. *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Suyûtî, Celâluddîn Ebu'l Fadl Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî. *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Süleyman b. Safiyye. "Nazra Şer'iyye fi'l-Mukâtaati'l-İktisâdiyye li Nusrati Hayri'l-Beriyye". *Mecelletu's-Şihâb* 9/2 (2023), 253-264.
- Şenyayla, Gencal. *Müşriklerin Hz. Peygamber ve Müslümanları Boykota Tabi Tutmaları*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şimrânî, Hâlid b. Abdillâh. *el-Mukâtaatu'l-iktisâdiyye hakikatuhâ ve hukmuhâ*. Riyad: Dâru İbn el-Cevzî, 1426.
- Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî. *es-Sirâcu'l-münîr fî'l-i'âneti' alâ ma'rifeti ba'di me'ânî kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefuddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Kâşif 'an hakâiki's-sünen*. 13 Cilt. Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri. *Sirâcu'l-mülûk*. Mısır: el-Matbûâtu'l-Arabiyye, 1872.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Zebîdî, Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseyinî. *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrâri İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1438/2016.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfi el-Bârî. *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Kahire: Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313.